

deel van de er in opgenomen goederenlijst — in of voor 896 tijdens het verblijf van de bisschop van Utrecht in Deventer zal zijn vervaardigd. De samenstelling van het cartularium gaf de schrijver aanleiding tot een aannemelijke reconstructie van wat er met het 'archieff' van bisschop Hunger gebeurde na zijn vlucht uit Utrecht omstreeks 857. Het artikel over 'De bevestigingsoorkonde van bisschop Otto III van Utrecht voor de abdij van Middelburg, juni 1247' (door Post ten onrechte voor onecht gehouden) gaat over het gezag van een door een elect uitgevaardigd stuk vergeleken met dat van een bevestiging daarvan in een inhoudelijk gelijke oorkonde uit de tijd toen die elect tot bisschop was verheven en over het nuttige doel waartoe het document uit 1247 moest dienen. Ook in de tweede studie in deze rubriek toont hij de echtheid aan van een bevestigingsoorkonde, ditmaal van die van bisschop Bernold van 26 juni 1050 voor de Sint-Paulusabdij te Utrecht, in een veertiende-eeuws afschrift overgeleverd, zij het dat volgens hem de beschikbare tekst latere interpolaties bevat. Het gegeven dat een schenking van bisschop Ansfried aan de abdij Hohorst alleen bekend is uit een twaalfde-eeuws falsum dat '1006' als datum aangeeft, betekent niet dat er geen echte schenkingsoorkonde aan ten grondslag heeft gelegen die ook voor de Bernoldus oorkonde kan zijn benut. Henderikx ziet dan ook geen formele of inhoudelijke bezwaren tegen het bestaan van zo'n oorkonde. Dit nu werd onlangs door Charlotte Broer in haar dissertatie over de Sint-Paulusabdij bestreden. De schenking had volgens haar wel plaatsgevonden, maar was niet schriftelijk vastgelegd. In een gloednieuwe bijlage van zes kleingedrukte pagina's gaat Henderikx daar nu op in. Hij weerlegt haar stellingen met redelijke argumenten en wijst in dat verband haar opvatting dat de Benedictijner regel in Hohorst pas na Ansfrieds dood zou zijn ingevoerd af. Maar ze heeft hem er kennelijk van overtuigd dat van interpolaties geen sprake is. Aan de gevarieerde collectie van aangenaam leesbare stukken gaat een lijst van publicaties vooraf.

Johanna Kossmann-Putto

C. J. C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2000; Utrecht: [C. J. C. Broer], 2000, 640 blz., €40,84, ISBN 90 805772 1 9).

De hoofdtitel van dit proefschrift, *Uniek in de stad*, is een citaat uit Buchelius dat met de inhoud van het werk weinig van doen heeft. De stad, dat wil zeggen Utrecht, komt in het boek nauwelijks voor. De schrijfster onderzocht vooral, zeer grondig en consciëntieus wat de abdij Hohorst, halverwege de elfde eeuw verplaatst naar Utrecht, in de eerste eeuwen van haar bestaan aan grond en aan rechten bezat, op welke bisschoppelijke schenkingen, afgesplitst uit het vermogen van de kerk van Sint Maarten, dat bezit berustte. Een handicap bij haar onderzoek vormde de schaarste aan contemporaine bronnen: van samenhangende reeksen documenten is geen sprake en naarstig bijgezochte gegevens uit andere fondsen verschaffen maar weinig zekerheden voor het behandelde tijdperk. Broers boek wemelt dan ook van termen als 'het valt aan te nemen,' '... is niet uitgesloten dat,' 'niet anders dan elders zal...', die het hypothetische karakter van talloze overwegingen en conclusies onderstrepen. Mevrouw Broer weet veel van de door haar voorgestelde oplossingen van doordachte argumenten te voorzien, maar vooral in het eerste deel van haar studie is het resultaat van haar geleerd gepeins wat mager.

In dat eerste deel behandelt de schrijfster de voorgeschiedenis en de stichting van Hohorst

vanuit Oudmunster, 'waar de monastieke traditie [van het monasterium van Willibrord] in Utrecht gehandhaafd bleef' totdat zich, volgens haar idee, omstreeks 1000 een scheiding voordeed tussen monastiek-geneigden en meer werelds gezinde kanunniken, waarna de eersten overgingen tot de stichting van een abdij bij Amersfoort onder leiding van bisschop Ansfried.

Mevrouw Broer ziet deze abdij als een bisschoppelijk eigenklooster dat deel bleef uitmaken van de Utrechtse kerk en aanspraak kon maken op een aandeel in het vermogen ervan. Aan een reconstructie van de oudste geschiedenis van de abdij na de verhuizing naar Utrecht besteedt de auteur veel ruimte en zij zoekt naar verbanden met ontwikkelingen buiten het bisdom (bijvoorbeeld aan een mogelijke invloed van de hervormingsbeweging van Siegburg), maar hier wreekt zich het ontbreken van een betrouwbaar fundament.

Veel steviger blijft Broer met de voeten op de grond in het tweede deel van haar boek, gewijd aan de lokalisatie van de aan de abdij geschonken bezittingen. Juist voor de begintijd heeft zij een goed houvast aan de oorkonden welke de schenkingen van de bisschoppen Ansfried, Adelbold en Bertold opsommen. Zij gaat er van uit dat de overgeleverde tekst van de laatste (1050) in zijn geheel echt is zonder interpolaties en als zodanig bruikbaar voor haar onderzoek. Het document zou de verhuizing naar Utrecht markeren en daarmee de precieze datering daarvan bepalen. De verspreide goederen die Hohorst van Ansfried en Adelbold kreeg waren, stelt schrijfster vast, in hoofdzaak recente aanwinsten van het kerkelijk vermogen, afkomstig uit het eigen bezit van de eerste en uit een aanzienlijke schenking van Adela van Hamaland tijdens Adelbold (misschien, veronderstelt Broer, 'geormerkt' als voor Hohorst bestemd, waardoor zij niet voor uitgifte aan de dom en Sint Salvator kon dienen?). Daaronder vallen de goederen in Eemland en de Betuwe met de hof van Lienden, die blijvend als de kerngebieden van het abdijbezit vallen te kenmerken. Toch vindt Broer deze dotaties eigenlijk maar armzalig, tenzij de bisschoppen zich bewust waren van de grote mogelijkheden tot uitbreiding door ontginningwerk die zij boden. Bertolds schenking stamde duidelijk uit het oude bezit van de kerk en gaf de abdij een plaats in de stad en inkomsten uit een ontginningseenheid even daarbuiten.

Zulke gegevens ontbreken voor de periode van 1050 tot de vroege twaalfde eeuw. Maar na een paar bladzijden politieke geschiedenis van Friesland bewesten Lauwers en lange beschouwingen over eigenkerkrecht en patronaatsrecht krijgt de kerk van Arum de volle aandacht. Deze zou vóór 1100 samen met haar dochterkerken aan Sint Paulus zijn geschonken, maar vreemd genoeg is de abdij later verschillende dochterkerken en tiendrechten kwijtgeraakt. Hoe dat kwam blijft een kwestie van speculaties. Van de verspreide goederen en rechten welke Sint Paulus in Zuid-Holland en Zeeland blijkt te hebben, zowel kerken als ontginningsgebieden, is de schenker niet vast te stellen; laat-middeleeuwse gegevens bieden hier over de samenstelling van het bezit grotere zekerheid. Opmerkelijk is overigens in haar hele studie dat de schrijfster er van uit lijkt te gaan dat niet-bisschoppelijke schenkingen van enig belang nooit aan de abdij zijn gedaan, ook niet in gevallen waar een relatie met het kerkelijk vermogen niet aan te wijzen is. Alleen voor de kerk van het Friese Arum neemt zij aan dat die regelrecht uit familiebezit kwam, maar dan wel door de eigenaar, Hartbert, aan de abdij is gegeven toen hij al bisschop van Utrecht was. Daarentegen herleidt zij het verloren gaan van rechten en inkomsten veelal tot druk van, of usurpatie door leken (de graaf van Holland, de Zeeuwse ambachtsheren).

De auteur stelt vast dat na de sluiting van het Concordaat van Worms de bisschoppen niet scheutig meer waren met dotaties aan de abdij. Ze verklaart dat, heel aannemelijk, vooral uit het feit dat na het eind van de elfde eeuw schenkingen van koningsgoed achterwege bleven zodat het kerkelijk vermogen geen spectaculaire groei meer doormaakte. Bovendien, meent

zij, vonden de bisschoppen waarschijnlijk dat kapittels en abdij intussen vermogend genoeg waren — mede als gevolg van grootscheepse ontginningen — en het aantrekkelijk werd om nieuwe kloosters en kloosterorden te begunstigen. De gedachte dat het kerkelijk vermogen iets was waarin alle vijf Utrechtse kloosters deel hadden, was toen kennelijk verdwenen. Overigens was in diezelfde eeuwen ook de positie van de abdij ten opzichte van de kapittelkerken veranderd en was zij niet langer één van de vijf. Het verschijnsel dat zij buiten de boot viel bij de verdeling van de aartsdiakenschappen stelt Broer meermalen uitdrukkelijk aan de orde. Toen de kapittels een bestuurlijke rol verwierven kreeg Sint Paulus daaraan geen deel.

De studie van mevrouw Broer berust op een indrukwekkende documentatie en zij is daardoor in staat een inzicht te geven in de groei, de samenstelling en de aard van grondbezit en rechten van de abdij en in de verhouding tussen de abdij, de bisschop en de Utrechtse kapittelkerken. Dat is een waardevol resultaat. De schrijfster zou echter haar lezers een dienst hebben bewezen door de talloze herhalingen in haar tekst ('Zoals gezegd,' 'Zoals al eerder opgemerkt,' etcetera) en samenvattingen van eerdere beschouwingen weg te werken en veel 'Achtergrondinformatie' over algemene ontwikkelingen achterwege te laten — zo nodig kan de gebruiker immers ook zelf wel een handboek raadplegen. Het zou het leesplezier aanzienlijk hebben verhoogd.

Johanna Kossmann-Putto

D. Heirbaut, *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten. Nieuwe reeks II; Brussel: Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten, Paleis der academieën, 2000, 258 blz., ISBN 90 6569691 1).

Dit boek is samen met *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen, ca. 1000-1305* (Brussel, 1997) het resultaat van het proefschrift van Dirk Heirbaut over het vroegste Vlaamse leenrecht. In combinatie met Rik Opsommer, *'Omme dat leengoed es thoohste dinc van der weerelt'. Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw* (Brussel, 1995) beschikken we nu over een grondig en volledig overzicht van het middeleeuwse Vlaamse leenrecht. In feite zijn er relatief weinig middeleeuwse vorstendommen waarvoor zulke studies werden gemaakt. Dat doet een beetje vreemd aan gezien het belang van de feodaliteit als maatschappij-ordenende instelling. Toen Ganshof zijn befaamde *Qu'est-ce que la féodalité* schreef, had hij te kampen met een schrijnend gebrek aan voorstudies. Intussen, na het verschijnen van het controversiële en bijna 'revisionistische' werk van Suzan Reynolds, *Fiefs and vassals. The Medieval evidence reinterpreted* (Oxford, 1994) is die situatie eigenlijk slechts weinig verbeterd. De historische studie van het oude recht in het algemeen zit in onze contreien ook niet echt in de lift. De rechtsgeschiedenis wordt tegenwoordig vaker vanuit een hedendaags utilitair perspectief benaderd. Vandaag houdt onder meer Dirk Heirbaut toch een Gentse rechtshistorische traditie overeind waarvan Ganshof en Van Caenegem uiteraard de meest illustere vertegenwoordigers blijven: een oerdegelijk en betrouwbaar historisch positivisme, een soort *histoire pour l'histoire* gebaseerd op een eruditie die vandaag steeds zeldzamer wordt.

De auteur heeft zijn doctoraatsverhandeling volgens een evident juridisch criterium opgesplitst. Was het persoonlijk leenrecht (de relatie tussen heer en vazal) het voorwerp van het